

KRYSTIAN HEFFNER

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

**KIERUNKI ZMIAN
W PRZESTRZENI WIEJSKIEJ POLSKI
– WPISYWANIE SIĘ W PRZESTRZEŃ
WSI EUROPEJSKIEJ**

Abstract: Directions of Changes in Spatial Structure of Polish Rural Areas - Entering into the European Rural Areas Space. Rural areas are experiencing a dynamic, multidirectional change. It is the result of impact of many processes, including rapid, often spontaneous urbanization and structural transformation in the agricultural sector and temporary and permanent movements of the population. Changes in the spatial structures of the countryside, on the one hand, influenced by European programs and measures, linked to the processes of modernization and organization of rural settlements and economic systems. On the other hand, rapid economic development and spontaneous investment are resulting in the expansion of the urban forms of land use - not only in the direct surroundings of the cities and towns, but also in areas remote, peripheral and dominated until recently by farming.

The paper presents the genesis of contemporary land use of rural space in Poland, linking the countryside structures with the intensity and forms of inhabitants and users economies in the rural areas. The main drivers of change, significantly affecting the emerging forms of farming villages, are processes of intensive suburbanization and semi-urbanisation, the phenomenon of progressive peripherisation of large areas in different parts of the country, the depopulation of the countryside and the profound changes in the demographic structure of the population, improvement of infrastructure and transport accessibility and economic revival of villagers. There are also important issues related with advantages such as natural and cultural values of the village. Much indicates that the rational development and use of rural areas will be one of the main challenges of Poland in the near future.

Key words: Functional structure, rural areas development, village spatial structure, urban sprawl.

Wprowadzenie

Wśród badaczy, zajmujących się rozwojem obszarów wiejskich, dosyć jednoznacznie łączy się ewolucję struktury przestrzennej wsi z procesami zmian w sensie

społeczno-gospodarczym i w relacji do miast lub w odniesieniu do układów regionalnych (urbanizacja, peryferyzacja)¹. Przez długi czas przekształcenia przestrzeni wiejskiej były jednoznaczne z postępującą urbanizacją wsi i jej licznymi, ogólnie traktowanymi jako pozytywne, symptomami. Jednak relatywnie szybko wykazano, że miejski styl życia oraz upodobnianie infrastruktury i zabudowy wsi do miast nie gwarantuje równie wysokiego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Jednocześnie procesy urbanizacyjne na wsi uruchomiły i ujawniły wiele negatywnych zjawisk, obniżających zarówno poziom i jakość życia wiejskiego, jak i możliwości rozwojowe [Czarnecki 2008]. Często, postępująca urbanizacja skutkowała w strefach peryferyjnych (w sensie regionalnym, a nawet lokalnym) i trudno dostępnych komunikacyjnie, zjawiskami depopulacyjnymi, degradacyjnymi w strukturach społeczno-gospodarczych oraz w układach przestrzennych wsi (stopniowe zanikanie sektora usług, infrastruktury, dewastacja zabudowy). Wszystko to sprawiło, że proste łączenie dyfuzji procesów urbanizacyjnych na obszary wiejskie (suburbanizacja, semiurbanizacja, kontrurbanizacja) z postępującym rozwojem społeczno-gospodarczym wsi, nie w pełni wyjaśnia i wyczerpuje to ostatnie pojęcie.

Współczesne wsie różnią się znacznie pod względem stopnia skupienia i zawartości układów osadniczych, morfologii i funkcji poszczególnych części osiedli, typów zabudowy oraz zaawansowania i tempa urbanizacji. W zależności od genezy i przebiegu procesów zagospodarowania obszarów wiejskich cechują je także duże różnice w stopniu rozproszenia zabudowy, wielkości zagród oraz jakości tkanki mieszkaniowej i gospodarczej, a także dostępności do węzłów osadniczych (miast) i do elementów sieci transportowo-komunikacyjnej (dróg utwardzonych, ponadlokalnych, kolei, komunikacji miejskiej, zbiorowej, portów lotniczych itd.).

Dodatkowo, w okresie poprzedzającym transformację ustrojową w Polsce, prowadzono raczej politykę rolną niż politykę rozwoju obszarów wiejskich, nie przykładając szczególnej wagi do wartości kulturowych, przyrodniczych i krajobrazowych wsi [Chilczuk 1962] - wiele struktur osadniczych uległo drastycznej degradacji².

¹ Łączenie rozwoju obszarów wiejskich z ekspansją miast lub metropolizacją albo wyjaśniających przemiany na wsi przez procesy rozwoju regionalnego występuje w licznych pracach polskich autorów: m.in. [J. Bański, Z. Chojnicki, B. Domański, R. Domański, G. Gorzelak, B. Jałowiecki, E. Jęwtuchowicz, A. Klasik, A. Kukliński, T. Markowski, J. Parysek, D. Strahl, J. Szlachta, B. Winiarski, A. Zagożdżon] i wielu innych.

² Do typowych struktur genetycznych wsi należą charakterystyczne układy morfologiczne osiedli wiejskich związane albo z cechami środowiska przyrodniczego (np. doliny rzeczne, lasy, wzgórze, dobre lub słabe gleby itp.) albo ze sposobami zagospodarowania obszarów użytkowanych rolniczo lub pozarolniczo (np. osady związane z karczowaniem lasu, gospodarowaniem trójpolowym, podziałem pól na małe lub bardzo duże działki itp.). Takimi strukturami genetycznymi są np. ulicówki, szeregówki, wsie placowe, owalnice, wielodrożnice, okolnice, łańcuchówki i in. Układy te są często w zaniku

Paradoksalnie, mimo nieprzerwanego od lat 50. obowiązywania planów zagospodarowania przestrzennego, bardzo silnie wzrosło rozproszenie zabudowy, a pojawienie się w wielu wsiach jednostek mieszkaniowych i produkcyjnych o paramiejskim charakterze (blokowym, wielorodzinnym, wielkoskalowym), zupełnie niedostosowanych skalą i funkcjami do tradycyjnych układów wiejskich miało polityczną genezę [Dropek, Heffner 1994, s. 19-31, Heffner 2002, s. 27-48].

Wymienione przyczyny łącznie sprawiają, że wyjściowe warunki rozwoju wsi w układach regionalnych i lokalnych nie są podobne, często różnią się zasadniczo. Szczególne znaczenie, jako czynnik niezbędny do inicjowania wzrostu gospodarczego, ma szeroko rozumiana jakość środowiska wiejskiego. Może być ona traktowana jako wartość porównywalna do walorów środowiska miejskiego – a więc jako konkurencyjne miejsce zamieszkania, coraz częściej również miejsce pracy i wypoczynku. Ważną rolę dla możliwości rozwojowych wsi odgrywa dostępność osiedli wiejskich, w sensie komunikacyjnym i transportowym, a także społecznym (traktowana jako otwartość społeczności wiejskich na oddziaływanie czynników zewnętrznych). Jest to wówczas potencjalna składowa endogenicznego i egzogenicznego rozwoju społeczności lokalnej³. To właśnie te cechy osiedli wiejskich mogą być zmieniane, poprawiane i udoskonalane przez różnego rodzaju inicjatywy lokalne oraz programy zewnętrzne, wspierające rozwój obszarów wiejskich.

Obszary wiejskie ze względu na zakres i siłę powiązań z otoczeniem, a szczególnie związki między wsią i miastem, a także rolę i znaczenia rolnictwa dla gospodarczo-społecznego życia wsi, są klasyfikowane w trzech ogólnych typach relacji i zagospodarowania [por. m.in. Wilkin 2007]:

- **zintegrowane obszary wiejskie** (*integrated rural areas*): znajdują się w pobliżu większych ośrodków miejskich, rolnictwo odgrywa na nich niewielką rolę, większość dochodów ludności pochodzi ze źródeł nierolniczych, stopa bezrobocia na tych terenach jest względnie niska, są to tereny silnie powiązane funkcjonalnie z miastami, liczba ludności wzrasta;
- **przejściowe obszary wiejskie** (*intermediate rural areas*): obszary o dużym znaczeniu rolnictwa, w tym wielkoobszarowego, charakteryzują się mniejszą gęstością zalud-

lub występują w bardzo zaburzonej formie, najczęściej pod wpływem żywiłowej, niekontrolowanej urbanizacji wsi.

³ Możliwość endo- i egzogenicznego rozwoju społeczności lokalnej rozumiana jest jako łatwa dostępność do układu osadniczego z zewnątrz - (a więc jako dojazd, transport, różne formy porozumiewania się) do większości jego punktów osadniczych (zagród, domostw) oraz od wewnątrz - rozumiana jako łatwość opuszczenia układu wiejskiego (np. w celu dojazdu do pracy, usług, wywiezienia i transportu towarów i produktów, komunikacji ze środowiskiem zewnętrznym (np. pomoc lekarska, łatwe uczestnictwo w imprezach ponadlokalnych, możliwość przyjęcia i zorganizowania tego typu przedsięwzięć we wsi itd.).

nienia od zintegrowanych, ich częścią są małe miasteczka, odgrywające rolę zaplecza administracyjnego, usługowego i zaopatrzeniowego dla działalności rolniczej;

- **peryferyjne obszary wiejskie** (*remote rural areas*) – cechują się niską i malejącą gęstością zaludnienia, odsetek ludzi starszych jest wysoki, dominują gospodarstwa o niewielkim obszarze i sile ekonomicznej, występuje na ogół wysoka stopa bezrobocia, zwłaszcza ukrytego, a także znaczny zakres ubóstwa i wykluczenia społecznego, infrastruktura techniczna, ekonomiczna i społeczna jest relatywnie słabo rozwinięta [Rakowska, Wojewódzka-Wiewiórska 2010].

Wskazanie form zagospodarowania wsi, które z największym prawdopodobieństwem będą dominować w nadchodzących dekadach na terenach wiejskich w Polsce jest możliwe ze względu na kontynuacyjny (mimo wielu dramatycznych zwrotów) charakter większości procesów, które kształtują wiejską przestrzeń. W takim sensie zarysowano potencjalny obraz struktury przestrzennej polskiej wsi, jaki może ona przedstawiać w 2020 r. i późniejszych latach.

1. Trendy zmian w przestrzeni wiejskiej w okresie transformacji

Od co najmniej dwóch dekad polityka rozwoju obszarów wiejskich koncentruje się na wyzwaniach związanych z koniecznością różnicowania się funkcji ekonomicznych (a więc wiąże się z podatnością na zmiany funkcjonalne wsi), a w szczególności możliwościami wprowadzania funkcji pozarolniczych, promocją nowych form zatrudnienia pozarolniczego na wsi oraz wspieraniem systemu świadczenia usług, a także wdrażaniem wielu udogodnień dla różnych grup ludności zamieszkującej obszary wiejskie. Nie są to cele rozwoju, ale drogi, które prowadzą do podnoszenia poziomu oraz jakości życia na wsi. Jednocześnie zmieniająca się sytuacja społeczno-gospodarcza, a często także polityczna (prywatyzacja i jej skutki, reguły gry rynkowej oraz w niektórych regionach lub w słabych ekonomicznie strefach lokalnych powoduje całkowity zanik wielu typów działalności, wzrost świadomości ekologicznej społeczeństwa itp.) - prowadzi do relatywnie częstych zmian priorytetów i celów rozwoju obszarów wiejskich, tak w skali krajowej i międzynarodowej (Unia Europejska), jak i regionalnej czy wręcz lokalnej.

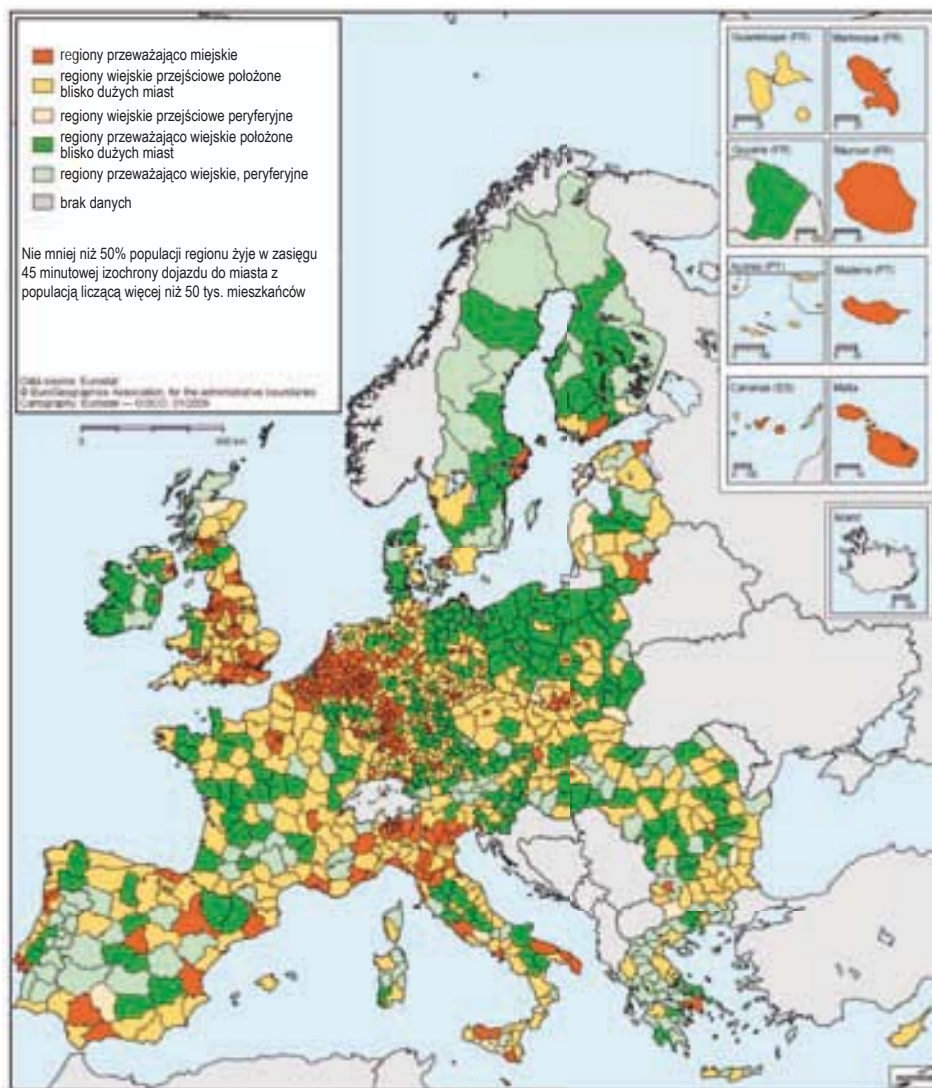
W wielu badaniach wykazano, że w skali regionów można mówić o znacznym zaawansowaniu procesu przechodzenia do wielofunkcyjności obszarów wiejskich, która jest pożądaną, docelową formą ich funkcjonowania [Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2009]. Jednocześnie warto zauważyć, że zachodzące, często od długiego już czasu, przekształcenia struktury społeczno-gospodarczej i kulturowej wsi (suburbanizacja, semiurbanizacja, kontrurbanizacja, gentryfikacja) także skutkują zróżnicowaniem funkcjonalnym obszarów wiejskich, które niekoniecznie oznacza osiągnięcie

wielofunkcyjnej struktury [Czarnecki 2008]. Jest to tym bardziej istotne, że zmiany mają często żywiołowy charakter, tylko w niewielkim stopniu planowany i pożądanym. Ujmując kwestię rozwoju obszarów wiejskich ewolucyjnie, można za Kłodzińskim [2008, s. 15-24] przyjąć, że związane z nią działania ukierunkowane są na trzy podstawowe sfery:

- podnoszenie poziomu życia rodzin wiejskich przez działania na rzecz modernizacji rolnictwa i zmiany w strukturze agrarnej (postęp techniczny i organizacyjny, poprawa wyposażenia infrastrukturalnego, dostęp do informacji, wzrost powierzchni gospodarstw rolnych, specjalizacja);
- tworzenie miejsc pracy poza rolnictwem na obszarach wiejskich i wstrzymywanie odpływu ludności (uprzemysłowienie wsi, wspieranie przedsiębiorczości wiejskiej, rozszerzanie lokalnej oferty usług, usługi zewnętrzne, m.in. agroturystyka, logistyka);
- rozbudzanie lokalnych inicjatyw oraz kreowanie własnych ścieżek zmian przez społeczności wiejskie (przyciąganie zewnętrznych inwestorów, działania integracyjne na poziomie lokalnym, wizerunek i wizje rozwoju).

W okresie przygotowań Polski do wejścia w struktury europejskie i po akcesji do Unii Europejskiej (lata 1995-2005), polityka rozwoju obszarów wiejskich przeszła relatywnie szybką ewolucję, stopniowo koncentrując się na tych kierunkach zmian, które generalnie zmniejszają dystans wsi polskiej do poziomu osiągniętego w innych krajach członkowskich, wspieranych przez różnego rodzaju fundusze i programy europejskie. Przez te ostatnie wyraźnemu wzmocnieniu podlegały inicjatywy różnicujące kierunki działalności gospodarstw rolnych i promujące produkty lokalne oraz agroturystykę, wspierające rozwój małej i średniej przedsiębiorczości oraz podnoszące kwalifikacje, umiejętności oraz poziom wykształcenia mieszkańców wsi. Ponadto, szeroko subsydiowane są przedsięwzięcia poprawiające stan infrastruktury wiejskiej i chroniące zasoby środowiskowe oraz walory krajobrazowe w skali lokalnej i regionalnej [Heffner 2011] (ryc. 1).

Współcześnie rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich jest kategorią szeroką, obejmującą nie tylko proces dywersyfikacji gospodarki wiejskiej (a więc równoległym działaniu wielu funkcji gospodarczych na wsi, czyli dążeniu i osiągnięciu wielofunkcyjności obszarów wiejskich), gospodarczej aktywizacji społeczności wiejskich, wiążącej się z pobudzaniem lokalnej przedsiębiorczości i przyciąganiem zewnętrznych inwestycji, ale także powodującej poprawę warunków i lepszą jakość życia osiąganą przez utrzymanie walorów środowiska przyrodniczego (często przywrócenie i odnowa utraconych wartości wymagają zarówno pobudzenia lokalnej inicjatywy mieszkańców, jak i znalezienia środków ekonomicznych i technicznych) i kulturowego wsi.

Ryc. 1. Typologia regionów miejskich i wiejskich w UE (regiony NUTS-3)

Źródło: Eurostat.

2. Ewolucja wizji rozwoju przestrzeni wiejskiej w Polsce

Z wielu względów, warto zwrócić uwagę na wizje niektórych składowych systemu społeczno-gospodarczego Polski (m.in. systemu osadniczego, społeczeństwa, gospodarki, rolnictwa i obszarów wiejskich), które formułowano już w latach 40. i 50.

zwykle z kilkudziesięcioletnią perspektywą, często dla okresu po roku 2000 r. [por. np. *Prognozy rozwoju...* 1971; Herman, Eberhardt 1973; Malisz 1984, s. 6-45]. Wizje polskiej przestrzeni z lat 70. i wczesnych 80. zakładały, że zdecydowana większość ludności Polski już w pierwszej dekadzie 21. w. będzie mieszkać w miastach, głównie większych, a tysiące wsi i małych miast miało ulec likwidacji. Nieliczni rolnicy, po pełnym uspołecznieniu rolnictwa, mieli dojeżdżać z obszarów podmiejskich do pracy w wielkotowarowych gospodarstwach rolnych na zreorganizowanych terenach po rolnictwie indywidualnym [Malisz 1971]. Zakładając realizację modelu modernizacji rolnictwa, na podstawie wielkotowarowych i uspołecznionych gospodarstw rolnych o dużej powierzchni, radykalna redukcja zatrudnienia w sektorze rolnym musiała łączyć się z dramatyczną zmianą struktury osiedli wiejskich i obsługujących je małych miast. Nie ulegało wątpliwości, że skutkiem tych zmian musiało być znaczne zmniejszenie liczby osiedli wiejskich i najmniejszych miast⁴. Odejście od własności chłopskiej i przejście do systemu pracy najemnej, w konsekwencji „odrywało” dotychczasowych mieszkańców wsi od miejsc zamieszkania i prowadziło do ich przesunięcia w kierunku większych miast.

W sumie uprzemysłowienie i „uspołecznienie” rolnictwa zaowocowało silnym przyspieszeniem procesów urbanizacyjnych oraz pogłębieniem dychotomii miasto – wieś. Wraz z załamaniem się systemu socjalistycznego, koncepcje zmian w strukturze obszarów wiejskich idące w kierunku społecznej własności ziemi wraz z konsekwencjami, zostały całkowicie zarzucone. Jeśli dochodzi do zmian strukturalnych w przestrzeni wiejskiej, to z zupełnie odmiennych powodów.

W latach 70. zakładano, że postępująca szybko urbanizacja zaowocuje zintegrowanymi zespołami osadniczymi opartymi na dużych miastach, które będą wzajemnie silnie powiązane społecznie i gospodarczo, głównie wzdłuż najważniejszych łączących je ciągów komunikacyjnych. Rozwój aglomeracji miejskich miał postępować stopniowo przez wchłanianie otaczających je małych miast i urbanizację wsi. W efekcie przewidywano ukształtowanie się systemu węzłowo-pasmowego o policentrycznym charakterze, opartego na aglomeracjach miejsko-przemysłowych. Scenariusz zagospodarowania przestrzeni na podstawie szybkiej urbanizacji w zewnętrznych strefach większych miast w dużym stopniu zrealizował się, chociaż wyznaczone wówczas zasięgi aglomeracji miejskich okazały się zbyt szerokie. Jednak w układzie regionalnym, głównie we wschodniej i północnej Polsce, gdzie duże ośrodki rozwinęły się w znacznie większym niż zakładano stopniu, uruchomione zostały procesy wyludniania się wsi w ich szerokim otoczeniu [Eberhardt 1989; Stasiak 1992].

⁴ Model reorganizacji wsi na podstawie zmniejszenia liczby gospodarstw i ich dalszego uspołecznienia w znacznym stopniu wdrożono w Rumunii w latach 70. i 80. [Por. Drobek, Heffner 1994, s. 19-31].

Jednocześnie, dające o sobie znać, wyczerpywanie się potencjału demograficznego w skali kraju, jak i obszarów wiejskich spowodowało wzrost wiejskich stref zewnętrznych większości dużych i średnich aglomeracji miejskich. W latach 80. wszystkie te nawarstwiający się problemy, związane z koniecznością zahamowania negatywnych zjawisk społecznych i ekonomicznych na wsi, skutkowały powrotem do koncepcji koncentracji czynników rozwoju w wybranych, bardziej dostępnych komunikacyjnie, lokalnych ośrodkach wiejskich (koncepcja wsi kluczowych) [zob. m.in. Drobek, Heffner 1992; Drobek, Heffner 1994, s. 91-31].

W nowszych rozważaniach, prowadzonych w Polsce, na temat przyszłych przemian na wsi, sformułowano cztery ogólne scenariusze rozwoju obszarów wiejskich. *Scenariusz peryferyzacji*, w którym przyjmuje się, że w rozwoju wsi priorytet będzie miała efektywność nad równością (czyli nad spójnością), w warunkach stagnacji gospodarczej. *Scenariusz polaryzacji*, zakładający szybki rozwój gospodarczy kraju przy priorytecie efektywności nad równością, stanowiący podstawę *KSRR 2010-2020*. Dwa dalsze scenariusze, to *strategia depresji*, opierająca się na preferowaniu wyrównywania poziomu rozwoju wsi przed efektywnością, przy stagnacji rozwoju gospodarczego oraz *strategia unifikacji* - przyjmująca dodatkowo wygenerowanie szybkiego rozwoju gospodarczego [Bański 2006, s. 125-129]. Zarówno polityka europejska w sferze rozwoju obszarów wiejskich, jak i krajowe programy rozwoju preferują przedsięwzięcia, które prowadzą do przyspieszenia wzrostu społeczno-gospodarczego, a więc *de facto* sprzyjają wprowadzaniu w życie scenariusza polaryzacji. Zakłada się prowadzenie wielu działań, które mają ten nieunikniony skutek - różnicowanie się poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wsi i powstawanie relatywnie szerokich obszarów opóźnionych i słabo korzystających z efektów wzrostu gospodarczego – niwelować.

3. Ocena trendów przekształceń w przestrzeni wiejskiej

Ogólnie biorąc, zmiany w zagospodarowaniu obszarów wiejskich idą w dwóch kierunkach. Coraz szerszy jest zasięg „kolonizacji” wiejskiej, która polega na inwazji zarówno jedno- jak i wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej zarówno w otoczenie tradycyjnych wsi, jak i na obszary użytkowane dotąd rolniczo (również na tereny leśne). Powiązania mieszkańców są zewnętrzne i niezintegrowane lokalnie [Heffner 2010, s. 17-34]. W strukturach osadniczych powstają funkcjonalne układy równoległe, wsie nie przekształcają się w układy wielofunkcyjne, często ze względu na zanikający popyt na lokalne usługi i towary zamierają funkcje usługowe, co w wielu przypadkach prowadzi nawet do wyludniania się tego typu jednostek. Podobne procesy zachodzą często we wsiach małych i peryferyjnie położonych. Jakkolwiek, w wielu

polskich regionach proces odchodzenia od rolnictwa praktycznie zakończył się (m.in. lubuskie, opolskie, śląskie, małopolskie, podkarpackie) i tylko w nielicznych gospodarstwach domowych jedynym (głównym) źródłem utrzymania jest działalność rolnicza. Wprawdzie zmiany funkcjonalne w tradycyjnych strukturach osiedli wiejskich zachodzą raczej ewolucyjnie, ale liczne wsie żywiłowo urbanizują się w sensie społecznym i przestrzennym, a część z nich nabiera wielofunkcyjnego charakteru, stając się zarówno miejscem zamieszkania, jak i pracy oraz wypoczynku (m.in. rozszerzające się zjawisko *drugich domów*). W wielu wsiach można mówić o rosnącym stopniu integracji społecznej i poprawiającej się jakości życia.

Obszary wiejskie w Polsce są silnie zróżnicowane pod względem ekonomicznym, społecznym i strukturalnym, rozumianym jako intensywność oraz sposób zagospodarowania i użytkowania przestrzeni zarówno w układzie regionalnym, jak i w relacji centra miejskie, ich wiejskie zaplecze i peryferia. Ich stan zagospodarowania ma istotne znaczenie dla warunków życia mieszkańców i dla możliwości ekonomicznego wykorzystania, a co za tym idzie również dla kierunków i tempa rozwoju. Ogólnie jednak (w sensie przestrzennym) przeważają obszary o niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, gorszych możliwościach rozwoju i trudniejszych uwarunkowaniach wzrostu gospodarczego, które wymagają podniesienia poziomu i jakości życia [m.in. Heffner, Rosner 2005, s. 187-200]. Jest to skutek odmiennych ścieżek rozwoju historycznego w skali lokalnej, regionalnej i krajowej, ewolucyjnie lub rewolucyjnie zmieniających funkcje osiedli wiejskich, ich wewnętrzne struktury społeczno-gospodarcze oraz układy przestrzenne i społeczno-gospodarcze. Coraz częściej jednak uświadamiane są przez mieszkańców wsi potrzeby wprowadzenia zmian, potrzeby poprawy jakości życia i potrzeby nowych możliwości rozwojowych, inicjujące i uaktywniające lokalne środowiska. W ujęciu regionalnym perspektywy rozwoju obszarów wiejskich zależą w dużej mierze nie tylko od rodzaju gospodarki na obszarach wiejskich oraz jej stanu, ale również od dostępności do lokalnych, a przede wszystkim do największych ośrodków miejskich oraz od charakteru powiązań w relacji „miasto-wieś”.

Jeśli duże aglomeracje miejskie (metropolie) w coraz większym stopniu rozwijają się przez współdziałanie z innymi strukturami typu metropolitalnego, to ich bezpośrednie otoczenie – najczęściej wiejskie - staje się w coraz większym stopniu przestrzenią dyfuzji miejskich funkcji (mieszkalnictwo, usługi, zaopatrzenie, wypoczynek, rekreacja, ekologia). Siła i zakres powiązań oraz charakter relacji przestrzennych z metropoliami (często rozumianymi jako duże centra regionalne) umożliwia rozpatrywanie obszarów wiejskich w kategoriach stopnia wiejskości oraz dominujących trendów rozwojowych (*development performance*) [Copus, Dax 2010; Copus *et al.* 2010; Hadjimichalis 2003, s. 103-113]. W przestrzeni europejskiej wyróżnia się

obszary przeważająco wiejskie, pośrednie i przeważająco zurbanizowane. Te pierwsze są często utożsamiane ze strefami peryferyjnymi i obszarami problemowymi, często wymagającymi zewnętrznej interwencji lub aktywizacji. Drugie (pośrednie) traktowane są jako rodzaj terytorialnego kompromisu między atrakcyjnością miast w zakresie zatrudnienia i dostępu do usług a korzyściami wynikającymi z walorów wiejskiego otoczenia, które nie utraciło wszystkich atrybutów wsi i jej środowiska [por. Baranowski 2002]. Natomiast trzecie, to obszary wiejskie w bezpośredniej relacji z dużymi ośrodkami miejskimi, gdzie proces urbanizacji z wszystkimi korzyściami, ale i negatywnymi skutkami przestrzennymi, społeczno-kulturowymi i ekologicznymi – jest dominujący.

Biorąc pod uwagę charakter uwarunkowań rozwoju wsi, wynikający z szeroko rozumianych relacji w gospodarce przestrzennej, można wyróżnić trzy kategorie obszarów wiejskich:

- układy ściśle powiązane z dużym miastem⁵ - są to obszary wiejskie położone w bezpośrednim sąsiedztwie ośrodków miejskich, stanowiące często strefę podmiejską z silną presją urbanizacyjną, charakteryzujące się zróżnicowaniem struktury funkcjonalnej, z przewagą i narastaniem funkcji mieszkaniowej, usługowej i przemysłowej; charakterystyczną cechą jest stopniowy zanik intensywnych form zagospodarowania miejskiego (suburbanizacja, zabudowa wzdłuż linii komunikacyjnych), zmniejszająca się różnorodność i intensywność zjawisk społeczno-gospodarczych w miarę oddalania się od centrum miasta w strefy zewnętrzne, „właściwe” obszary wiejskie;
- strefy w zasięgu oddziaływania dużego miasta – są to wsie i tereny wiejskie o zadowalającej dostępności (w sensie czasowym i infrastrukturalnym) do głównych centrów miejskich, położone poza obszarami podmiejskimi (semiurbanizacja), mają korzystny - w sensie ekonomicznym i społeczno-kulturowym - potencjał wynikający z pośrednich relacji z dużymi miastami, można tam też odczuwać korzystne skutki rozprzestrzeniania się procesów rozwojowych (dyfuzja rozwoju);

⁵ Pojęcie *duże miasto* w warunkach polskich jest przedmiotem ciągłej dyskusji – zarówno naukowej, jak i praktycznej, związanej z polityką regionalną i szerzej z polityką społeczno-gospodarczą. Zwykle jako *duże miasta* traktuje się ośrodki o populacji przekraczającej 200 tys. mieszkańców, chociaż ze względów politycznych w wielu opracowaniach przyjmuje się także wielkość 150, a nawet 100 tys. mieszkańców. W warunkach europejskich *duże miasto* traktowane jest jako metropolia, gdy potencjał ludnościowy jego aglomeracji przekracza 500 tys. mieszkańców. W opracowaniach strategicznych dotyczących rozwoju obszarów wiejskich w Polsce za *duże miasta* uważa się ośrodki miejskie z ludnością przekraczającą 150 tys. mieszkańców, a także kilka mniejszych, które są stolicami województw (Opole, Zielona Góra, Gorzów Wlkp.). Zob. [Kierunki rozwoju obszarów wiejskich... 2010].

- układy peryferyjne – są to zwykle monofunkcyjne obszary wiejskie z utrzymującą się dominacją funkcji rolniczej, z tradycyjną lub wielkoobszarową gospodarką rolną, a w strefach z dużym udziałem lasów - leśną, często również są to rozległe tereny o istotnym znaczeniu ekologicznym; najczęściej charakteryzują się oddaleniem od większych miast i brakiem ich bezpośredniego oddziaływania, wyraźną dysfunkcją komunikacyjną, słabą dostępnością zewnętrzną oraz nagromadzeniem niekorzystnych zjawisk społeczno-gospodarczych; potencjał rozwojowy takich układów ma charakter endogeniczny i najczęściej wynika z walorów przestrzeni rolniczej (konkurencyjne rolnictwo towarowe, specjalizowane, ekologiczne) lub ekologiczno-krajobrazowej (atrakcyjność turystyczna, wypoczynkowa).

W ujęciu, w którym procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej są efektem relacji przestrzennej i społeczno-ekonomicznej w odniesieniu do centrów miejskich, można je przedstawić jako układy usytuowane między dwoma skrajnymi sytuacjami – wiejskie, trudnodostępne i peryferyjne oraz wiejskie łatwo dostępne i w różnym stopniu zurbanizowane. W Polsce, jeśli pominąć kwestię dostępności, która jest relatywnie dobra, obszary wiejskie charakteryzują się głównie rolniczą strukturą przestrzeni gospodarczej oraz depresyjnym charakterem procesów społeczno-gospodarczych. W kontekście przestrzennym rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich łączy się przede wszystkim z ich usytuowaniem w stosunku do metropolii lub obszarów atrakcyjnych lokalizacyjnie (np. turystycznych). Znaczenie ma także stopień degradacji dominujących dotąd, bardziej tradycyjnych funkcji gospodarczych (np. lokalne rzemiosło, górnictwo, przemysł, rolnictwo i jego obsługa) i zasięg nasilenia tych zjawisk (lokalny, subregionalny, regionalny). Jednocześnie rozwój społeczno-gospodarczy wsi w takim ujęciu to pozarolnicze źródła dochodów ludności wiejskiej, większy dostęp do szeroko rozumianych usług, lepsze wyposażenie infrastrukturalne obszarów wiejskich, generalnie zmniejszanie rozwojowych różnic w stosunku do miast.

4. Główne procesy przestrzenne na obszarach wiejskich zidentyfikowane w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*

Jeśli wybrać z dokumentów kierunkowych, dotyczących m.in. sterowania procesami przestrzennymi w Polsce, bezpośrednie i pośrednie odniesienia do procesów rozwoju na obszarach wiejskich, to praktycznie wszystkie prognozują dalszą koncentrację funkcji gospodarczych i społeczno-kulturowych w ośrodkach krajowych i europejskich, zlokalizowanych w podstawowej sieci ośrodków wzrostu. Odnosi się

to również do postępującej intensyfikacji powiązań funkcjonalnych między metropoliami i ośrodkami regionalnymi, w których obszary wiejskie praktycznie nie uczestniczą, w każdym razie nie bezpośrednio [por. m.in. *Strategia Rozwoju Kraju...*; *Narodowe Strategiczne...*; *Krajowa Strategia...* 2010].

W perspektywie 2020, a szczególnie 2030 r., stabilizacja, a nawet powolny spadek zaludnienia Polski będzie skutkować postępującą koncentracją ludności w najbardziej dynamicznych ośrodkach miejskich (metropoliach i centach regionalnych) rozumianych jako układy aglomeracyjne obejmujące również otaczające, zurbanizowane lub urbanizujące się obszary wiejskie. Przy braku wzrostu ludnościowego, konsekwencją będzie dalszy odpływ ludności z obszarów peryferyjnych, głównie wiejskich – obejmujących zarówno tereny z dominacją rolnictwa, jak i małe ośrodki miejskie. Tego typu dychotomia przestrzenna procesów rozwojowych wzmaga presję na wsparcie procesów restrukturyzacyjnych i sanacyjnych w różnych skalach – krajowej (Polska Wschodnia, Polska Zachodnia, Pomorze Środkowe), regionalnej (Obszar Sudecki, Zachodnia Opolszczyzna) i lokalnej (duże miasta, obszary depopulacji).

W *Koncepcji* ocenia się jednak, że oprócz zagrożeń o charakterze społeczno-gospodarczym, możliwe są także znaczne korzyści, które mogą być efektem skutecznej polityki przestrzennej. Jej rolą ma być koordynacja terytorialnych oddziaływań innych polityk, głównie sektorowych, których z pewnością nie uda się włączyć do rozwiązań typu kompleksowego. Wśród korzyści wymienia się m.in. poszukiwanie na poziomie regionalnym i lokalnym możliwości nowego, odmiennego niż dotychczas, wykorzystania potencjałów rozwojowych i w konsekwencji zmianę dotychczasowej trajektorii rozwoju (co da szansę na tworzenie lepszych miejsc pracy) oraz zmniejszenie antropopresji na znacznych obszarach Polski, co z kolei powinno pozytywnie wpłynąć na środowisko przyrodnicze i jakość życia [*Koncepcja...* 2011].

W takim kontekście znaczenie funduszy UE jest tym większe, im bardziej działają jako katalizator inicjatyw aktywizacyjnych na obszarach wiejskich, który mobilizuje do montażu środków prywatnych i publicznych, który skutkuje synergia i umożliwia osiągnięcie sukcesu. Poleganie jedynie na pomocy zewnętrznej, o czym świadczą liczne przykłady, prowadzi do długotrwałego, ale nieskutecznego wspomagania obszarów wiejskich (np. przykłady z Grecji, byłego NRD, Włoch) [Słodowa-Hełpa 2009, s. 22-28].

5. Czynniki oddziałujące na formy zagospodarowania wsi

Jakkolwiek liczbę czynników, które wpływają na powstające i zmieniające się formy zagospodarowania wsi, to znaczenie procesów urbanizacyjnych oraz zjawisk związanych z depopulacją - trudno przecenić. Niemniej jednak, przynajmniej kilka

głównych przyczyn zmian warto wyliczyć i spróbować określić, jakie będzie ich oddziaływanie na kształt przestrzeni wiejskiej w perspektywie najbliższych 30-40 lat.

Wydaje się bardzo prawdopodobne, że czynnikiem podstawowym będą występujące w kraju trendy ogólne, demograficzne, sprowadzające się do dosyć znacznego spadku zaludnienia Polski. Niewiele wskazuje również na to, że w tym czasie dojdzie do istotnego zmniejszenia odpływu zagranicznego ludności i kompensacyjnego napływu imigrantów spoza Polski, szczególnie gdy chodzi o obszary wiejskie. Konsekwencją tych trendów będą głębokie przekształcenia zarówno w sferze gospodarczej, jak i w zakresie stosunków społecznych, tak w mieście jak i na wsi. Przy czym można sobie wyobrazić, że dla wielu obszarów wiejskich, szczególnie tych, które pozostaną peryferyjne komunikacyjnie, ekonomicznie i społecznie, model tzw. zamkniętego kręgu depopulacji wsi⁶ może stać się rzeczywistością. Odpływ z obszarów wiejskich do miast dotyczy głównie stref peryferyjnych w skali krajowej i regionalnej (często również w lokalnej) i kieruje się do głównych aglomeracji miejskich, w mniejszym stopniu do ośrodków regionalnych. Przez co w ich własnym otoczeniu ujawniają się negatywne procesy peryferyzacji obszarów wiejskich, w tzw. strefach wewnętrznych pograniczy. Odpływ obejmuje tylko niektóre grupy wiekowe, głównie osoby starsze oraz najmłodszą grupę produkcyjną (uczący się, poszukujący pracy) [Findlay *et al.* 2001, s. 1-15; Mai, Schlomer 2007, s. 713-742]. W strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich, a więc w znacznym stopniu zurbanizowanych, przepływy migracyjne będą miały raczej charakter wymiany ludności, o dodatnim dla stref wiejskich bilansie [Halfacree 2008, s. 479-495].

Dodatkowo, zmiany w strukturze własności ziemi na obszarach wiejskich w kierunku wzrostu sektora gospodarstw dużych i wzrostu liczby gospodarstw bardzo małych (związanych z gospodarstwami domowymi utrzymującymi się z pozarolniczych źródeł dochodów), również nie wpłyną na podtrzymanie dotychczasowego układu wiejskiej przestrzeni. Ważnym czynnikiem, oddziałującym na kształt i formy zagospodarowania wsi, będzie także wzrost poziomu życia mieszkańców kraju i rosnąca świadomość znaczenia, jakie mają w tym kontekście walory środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego [Wilkin 2005, s. 9-14], chociaż słabe efekty procesów integracji środowisk wiejskich w strefach intensywnej urbanizacji oraz

⁶ *Model zamkniętego kręgu depopulacji wsi*, to koncepcja, w której początkowy odpływ migracyjny znacznej liczby mieszkańców (szczególnie z młodszych grup wiekowych) jakiegoś obszaru, skutkuje spadkiem popytu zarówno w sektorze usług, jak i produkcji. Pojawiają się ograniczenia i trudności rynkowe, w tym również na rynku pracy. W efekcie, uruchomiony odpływ migracyjny nie ustaje, prowadząc do stopniowego zmniejszania się potrzeb i związanego z nimi popytu. Przy braku interwencji, proces pogłębia negatywne zmiany, a ich pochodną są zjawiska depopulacyjne i ich skutek - zanik struktur osadniczych na rozległych obszarach wiejskich [por. m.in. Taylor 2001; Weiß 2002, s. 15-19].

żywiolowość wielu trendów sugerują, że struktura wiejskiego osadnictwa i formy krajobrazu mogą być niewiele lepsze niż w pierwszej dekadzie 21. w. [Kajdanek 2012].

Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni mają ścisły związek z gęstością zaludnienia i intensywnością działalności gospodarczej [por. *EU-LUPA* 2012], co oznacza, że główne znaczenie dla przebiegu tych zjawisk mają prognozy demograficzne dla Polski. Praktycznie wszystkie prognozy wskazują, że w połowie wieku populacja kraju wyraźnie zmniejszy się [Strzelecki 2011, s. 45-56].

Zmniejszenie liczby mieszkańców dotknie jednak w nierównym stopniu miasta i obszary wiejskie oraz będzie miało bardzo nierównomierny rozkład w układzie regionalnym. Aktualny (pierwsza dekada 21. w.), ogólny trend wzrostowy na obszarach wiejskich stopniowo przejdzie w stagnację, a być może i spadek zaludnienia. Tylko obszary o szczególnej atrakcyjności osadniczej (otoczenie Warszawy oraz w mniejszym stopniu Krakowa, Gdańska i Wrocławia, a także strefa nadmorska, pojezierna i górską), będą cechować się wzrostem liczby mieszkańców, natomiast pozostałe obszary w większym lub mniejszym stopniu ulegną depopulacji. W takim kontekście analiza przyszłych kierunków rozwoju obszarów wiejskich Polski powinna uwzględniać również wpływ zmian w polityce rozwoju wsi realizowanej w obrębie unijnej Wspólnej Polityki Rolnej [*Kierunki...* 2010]. Ramy tej polityki ulegały radykalnym przemianom, w miarę pojawiania się nowych uwarunkowań społeczno-gospodarczych w Unii Europejskiej, a od lat 90. – także na płaszczyźnie środowiskowej. Narastająca presja środowiskowa z czasem stała się bardzo ważnym elementem kształtowania polityki wiejskiej, co najmniej tak istotnym, jak kwestie ekonomiczne oraz społeczno-kulturowe.

W europejskiej wizji rozwoju wsi z pierwszej dekady XXI w. do najbardziej istotnych wyzwań, mających swoje przełożenie na polityki krajowe i regionalne, należą:

- gwałtowne przemiany demograficzne;
- presja urbanizacyjna w postaci rozrostu przedmieść;
- deagraryzacja obszarów wiejskich;
- dążenie do wyrównywania poziomu i jakości życia między miastem a wsią oraz między terenami wiejskimi o charakterze rozwiniętym i peryferyjnym;
- sprostanie wyzwaniom klimatycznym zarówno w rolnictwie, jak i w szerszym kontekście wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich [Hałasiewicz 2011; Budzich-Szukala 2005].

Trudno sobie wyobrazić, aby w kolejnych dekadach przestały one mieć znaczenie dla rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Można jednak sądzić, że presja urbanizacyjna i dezagraryzacyjna (ogólny spadek zaludnienia, starzenie się społeczeństwa, procesy reurbanizacji miast itd.) stopniowo zmniejszy się. Natomiast dążenie do

wyrównywania poziomu i jakości życia będzie wzmacniać trendy do zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju wsi, a także rolnictwa.

Strategie rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego, a także w ujęciach regionalnych, przygotowywane w kraju oraz strategie dla obszarów wiejskich z pierwszej dekady 21. w. stawiają za cel poprawę jakości życia na wsi oraz efektywne wykorzystanie zasobów i potencjałów obszarów wiejskich, w tym rolnictwa i rybactwa dla zrównoważonego rozwoju kraju⁷. Wizja obszarów wiejskich w Polsce, już dla 2020 r. zakłada, że wieś będzie „atrakcyjnym miejscem zamieszkania, wypoczynku i prowadzenia działalności rolniczej i pozarolniczej. Te formy zagospodarowania przestrzeni i aktywności w sposób komplementarny przyczyniać się będą do wzrostu gospodarczego. Obszary wiejskie mają dostarczać dobra publiczne i rynkowe z zachowaniem unikalnych walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych dla przyszłych pokoleń. Mieszkańcy wsi będą posiadać szeroki dostęp do wysokiej jakości edukacji, zatrudnienia, służby zdrowia, dóbr kultury i nauki, narzędzi społeczeństwa informacyjnego i niezbędnej infrastruktury technicznej. Obszary wiejskie zachowają swój unikalny charakter dzięki zrównoważonemu rozwojowi konkurencyjnego rolnictwa i rybactwa”.

Formułowane w latach 2004-2012 strategie rozwoju kraju postulują, żeby *obszary wiejskie stały się dla mieszkańców Polski konkurencyjnym miejscem do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej*. Postuluje się, żeby polityka rozwojowa wobec obszarów wiejskich uwzględniała zarówno rolniczy, jak i pozarolniczy rozwój wsi. Wśród celów określających korzystne trendy zmian obszarów wiejskich wymienia się:

- rozwój przedsiębiorczości i aktywności pozarolniczej;
- wzrost konkurencyjności gospodarstw rolnych;
- rozwój i poprawa infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich;
- wzrost jakości kapitału ludzkiego oraz aktywizacja zawodowa mieszkańców wsi.

W powstających w latach 2000. strategiach rozwoju polskiej gospodarki i przestrzeni stwierdza się jednoznacznie, że Polska nie osiągnie spójności terytorialnej, jeśli polityki rozwojowe nie uwzględnią *obszarów wiejskich, które częstokroć stanowią obszar marginalizacji gospodarczej, społecznej, edukacyjnej i kulturowej*. Podkreśla się również konieczność przeciwdziałania procesom marginalizacji wsi i wykorzystania tkwiącego tam potencjału rozwojowego, chociaż w kontekście forsowanej polityki rozwoju na podstawie struktur metropolitalnych nie można mieć pewności, jak dalece są to sformułowania werbalne. Procesy depopulacyjne i peryferyzacyjne,

⁷ Rozwój obszarów wiejskich jest uwzględniany zarówno w *Strategii Rozwoju Kraju 2007-2015 (SRK)*, jak i *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2014-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie (KSRR)*.

obejmujące relatywnie szerokie obszary wiejskie, zarówno w skali kraju, jak i regionów, wymagają odpowiednio przygotowanych i właściwie adresowanych sposobów interwencji uwalniających potencjał społeczny i przedsiębiorczy wsi.

6. Koncepcje zmian i kierunki przekształceń przestrzeni wiejskiej w Polsce

W Polsce ludność wsi stanowi ok. 38% całej populacji, ale obszary wiejskie zajmują ponad 90% powierzchni kraju. Zestawienie tych dwóch wielkości wskazuje, że zagęszczenie mieszkańców wsi jest w warunkach polskich relatywnie niewielkie, a rozproszenie osadnictwa wiejskiego znaczne. Warto też zauważyć, że jakkolwiek od pewnego czasu liczba ludzi mieszkających na wsi nie maleje, to zmiany na obszarach wiejskich mają dwukierunkowy charakter – w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich liczba mieszkańców rośnie (często znacznie), natomiast w wielu strefach peryferyjnych, gorzej skomunikowanych, mniej atrakcyjnych (np. krajobrazowo, ekologicznie) populacja wiejska zmniejsza się. Jeden i drugi proces ma charakter przeważająco żywiolowy, a ich głębokie konsekwencje w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej najczęściej są, niestety negatywne.

Najnowsze trendy rozwojowe na obszarach wiejskich sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, a także częściej w wschodniej niż zachodniej Polsce. W okresie transformacji, spośród obu czynników, określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich, większą rolę odgrywają kwestie położenia w kategoriach opisu centrum-peryferie niż zaszłości historyczne (rozbiorowe i związane z przesunięciem granic po II wojnie światowej) [Rosner, Stanny 2007, s. 327-338].

Jeśli syntetycznie ująć cechy struktur przestrzennych wsi i charakterystyki obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu, to można je zebrać w następujące stwierdzenia:

- tylko część miejscowości na obszarach wiejskich jest podatna na rozwój społeczno-gospodarczy, dotyczy to szczególnie osiedli o charakterze skupionym i zwartym; większość wsi wymaga działań inicjujących aktywizację;
- przez programy i inicjatywy odnawiające lub aktywizujące wieś można procesy rozwoju w istotny sposób przyspieszyć i przyciągnąć; niektóre z nich mają pierwszorzędne znaczenie, inne są nieco mniej istotne;
- korzystną charakterystyką jest duża dostępność komunikacyjna wsi oraz możliwość penetracji struktur morfologicznych tworzących wiejską jednostkę osadniczą przez czytelny i utwardzony system dróg i ulic;

- większa liczba mieszkańców, wyznaczająca potencjał demograficzny wsi (co najmniej 300 osób, tj. ok. 100 gospodarstw domowych lub budynków mieszkalnych), która uzasadnia ekonomicznie podtrzymywanie podstawowego sektora usług i tworzenie przestrzeni publicznych o charakterze centrum;
- brak negatywnych tendencji w rozwoju demograficznym (zawsze prowadzące do degradacji układów przestrzennych wsi i niekorzystnych konsekwencji gospodarczych);
- zróżnicowana struktura funkcjonalna układu wiejskiego (wielofunkcyjność), najkorzystniejszej bez dominacji funkcji rolniczej i w mniejszym stopniu mieszkaniowej;
- brak rozproszenia zabudowy wsi jest czynnikiem ułatwiającym integrację infrastrukturalną oraz społeczną, warunkuje dostępność układu wsi - zwłaszcza z zewnątrz;
- złożoność morfologiczna wsi, możliwa wyłącznie w układach z udziałem zabudowy skupionej lub zwartej, z konsekwencjami analogicznymi do braku rozproszenia, ale zwiększająca dostępność wewnętrzną (wyjazdy, kontakty, korzystanie z pojawiających się możliwości);
- występowanie elementów układu centrum wsi o charakterze węzłowym, które zwykle wiąże się z bardziej złożonymi genetycznie strukturami morfologicznymi (wsie ulicowe, owalnice, wielodrożnice, wsie placowe, osady targowe, osady przemysłowe lub zdegradowane miasta);
- liczne nowe obiekty, w tym o funkcji niemieszkaniowej i nierolniczej oraz występowanie zabudowy usługowej, przemysłowej i wielorodzinnej.

Koncepcje rozwoju przestrzennego, związanego z regulacją procesów suburbanizacji w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich w krajach Europy Zachodniej, opierają się na restrykcyjnie przestrzeganych zasadach zachowania ładu przestrzennego, podtrzymywania ciągłości kulturowej, równoważenia rozwoju (*sustainability*) oraz podnoszenia integralności osiedli wiejskich [Antrop 2005, s. 21–34]. Podejmowane działania i przedsięwzięcia rozwojowe generalnie nie naruszają tożsamości wsi, podtrzymują natomiast więzi społeczne i aktywizują lokalne społeczności wiejskie (inicjatywy rewaloryzacyjne w zabudowie historycznej, przeciwdziałanie niekontrolowanemu rozproszeniu zabudowy, tworzenie systemu przestrzeni publicznych itp.) [Czernik 2011; Gonda-Soroczyńska 2009, s. 149-165; Williams, Shaw 2009, s. 326-335].

Jeszcze w latach 60. obszary wiejskie w Polsce miały przeważająco charakter monofunkcyjny, rolniczy i były obsługiwane przez liczne, zazwyczaj niewielkie lokalne centra (najczęściej małe miasta, byłe miasta lub większe wsie gminne). Później struktura funkcjonalna wsi stopniowo komplikowała się, a w otoczeniu szybko rosnących ośrodków miejskich rosła zarówno liczba mieszkańców, jak i zmieniał się

układ społeczny i ekonomiczny wsi (m.in. odchodzenie od rolnictwa, nowe zakłady przemysłowe, usługowe, ludność dwuzawodowa, praca w mieście, „drugie domy”, dostęp do nowych centrów handlowo-usługowych). Przykładowo, lokalizacja *drugich domów* na obszarach wiejskich w Polsce łączy się z przede wszystkim z atrakcyjnością turystyczno-rekreacyjną miejscowości (w mniejszym stopniu z atrakcyjnością turystyczną całego regionu). Im atrakcyjniejsza, w sensie przyrodniczo-krajobrazowym, jest lokalizacja tym inwestor jest skłonny dojeżdżać do *drugiego domu* z dalszej odległości, przy czym istotne znaczenie ma również czynnik dostępności gruntów (podaż ziemi), która w praktyce warunkuje możliwość nabycia działki⁸.

Wiele z tych zjawisk przybrało niekontrolowany charakter i coraz szerzej zaczęto opisywać liczne, negatywne skutki żywiłowej urbanizacji (określa się ją często terminem *urban sprawl*) na obszarach wiejskich:

- nieproporcjonalny wzrost powierzchni użytków nierolniczych i leśnych i niewspółmierny rozwój zabudowy;
- konsumpcja ziemi rośnie szybciej niż gęstość zaludnienia, marnotrawne zapotrzebowanie na nowe tereny, niewspółmierne do wielkości koniecznych dla prowadzonych aktywności;
- rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niskie gęstości użytkowania (mieszkania, biura, usługi, przemysł, turystyka); w warunkach rynkowych skutkuje ekspansją terenów zagospodarowanych na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte o dobrej dostępności (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne);
- utrudnienia i zagrożenie dla polityki zrównoważonego rozwoju [por. np. *Kształtowanie przestrzeni...*].

W sensie przestrzennym żywiłowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich skutkują niską gęstością zabudowy, brakiem ciągłości i nierównomiernym użytkowaniem ziemi, nadmierną lokalną koncentracją i jednostronnym użytkowaniem ziemi, niską centralnością organizacji przestrzennej oraz dużą odległością między różnymi formami użytkowania ziemi (kwestia obniżonej lokalnie dostępności) [Lisowski 2005, s. 91-100].

Do najważniejszych czynników wywołujących ten proces zalicza się politykę władz lokalnych, strategie deweloperów i preferencje mieszkaniowe relatywnie wąskiej grupy tworzącej klasę średnią. Proces ekspansji zabudowy miejskiej przyczynia się do nawarstwiania się wielu problemów - niszczenia obszarów zalesionych, wzrostu zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, obudowy dróg i szlaków

⁸ Decydująca jest w tym zakresie *Ustawa o ochronie gruntów rolnych*, a w szczególności jej interpretacje, jak również działania parcelacyjne prowadzone w skali lokalnej (administracja gminna, umowy prywatne, Agencja Nieruchomości Rolnych i in.).

komunikacyjnych, zaniku historycznych układów morfologicznych wsi, osłabienia więzów sąsiedzkich, łączących tradycyjnie mieszkańców małych miasteczek i wsi oraz wzrostu kosztów komunalnych. Coraz większe powierzchnie we wsiach w otoczeniu dużych miast są zajmowane przez powiązane z nimi integralnie nowe osiedla mieszkaniowe, centra handlowe, supermarkety, kompleksy biurowo-usługowe, hurtownie i centra logistyczne, zakłady przemysłowe, drogi dojazdowe, parkingi, tereny sportowe i rekreacyjne oraz inne rodzaje nierolniczych aktywności. Nowe formy zagospodarowania funkcjonują prawie wyłącznie w powiązaniu z miastami, a na obszarach wiejskich wokół miast zmniejsza się wyraźnie zarówno powierzchnia gruntów rolnych, jak i ich kompleksowość [Bański 2008, s. 29-43].

7. Kontynuacja procesu suburbanizacji i *urban sprawl*

Wiele wskazuje na to, że żywiołowe procesy intensyfikujące bezpośrednie oddziaływania większych miast (nie tylko metropolii) na tereny przyległe, przeważnie wiejskie, w strefach tzw. miejskich obszarów funkcjonalnych - utrzymywać się będą co najmniej po lata 30. Zasięg obszarów funkcjonalnie, ściśle powiązanych z większymi miastami rośnie, przyjmując i kontynuując trend rozlewania się miasta (*urban sprawl*) na sąsiadujące, otwarte tereny wiejskie. Chodzi zarówno o formy zabudowy, jak i miejski styl życia, a także o rosnący wymiar dojazdów do pracy w centrach miast. W praktyce oznacza to, że w dokumentach strategicznych uznaje się, że proces odchodzenia od tradycyjnego podziału struktur osadniczych na miasto i wieś, ze względu na postępującą urbanizację względnie szerokich stref wiejskich, zwłaszcza w sąsiedztwie dużych miast – ma charakter modelowy, a rosnące zróżnicowanie funkcjonalne wsi ogranicza znaczenie funkcji rolniczej.

W Polsce, procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, mają charakter żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy, mimo wielu formalnych regulacji, a często również wkracza na tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne. Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę, ma społeczną akceptację i jest charakterystyczne dla lokalnych struktur, prowadzi do powielania inicjatyw otwierających tereny pod nowe przedsięwzięcia, co skutkuje rozgęszczaniem układów przestrzennych wsi, pogarszaniem ich zwartości i pogłębianiem trudności z zapewnieniem dostępu do infrastruktury i komunikacji. Pośrednią konsekwencją tych zjawisk jest także masowe odchodzenie od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, w obsłudze wsi przejmowanego przez ruch drogowy. Przesunięcia te, wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich, zwiększają

koszty funkcjonowania ludności wiejskiej i wywołują negatywne skutki społeczne oraz są źródłem poważnych problemów gospodarczych zarówno na obszarach zurbanizowanych na wsi, przejściowych, jak i w strefach peryferyjnych, gdzie skutkiem są: odpływ ludności, depopulacja i częsta degradacja zabudowy całych osiedli wiejskich.

Literatura

- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M., 2009, *Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, t. II, nr 2(51), s. 11-38, http://www.wne.sggw.pl/czasopisma/pdf/PEFIM_nr_51_2009_s11.pdf.
- Antrop M., 2000, *Changing Patterns in the Urbanized Countryside of Western Europe*. Landscape Ecology, nr 15, s. 257-270.
- Bański J., 2006, *Wizja polskiej wsi i scenariusze rozwoju*, [w:] *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich*, J. Bański (red.). Studia Obszarów Wiejskich, t. 6, Warszawa, s. 125-129.
- Bański J., Toruń 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.). Wyd. Naukowe UMK, s. 29-43.
- Baranowski A., 2002, *Koncepcja partnerstwa miasto-wieś*. Wyd. Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Budzich-Szukała U., 2005, *Czy wieś uratuje cywilizację? – wizja polskiej wsi w perspektywie 25-lecia*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, J. Wilkin (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Chilczuk M., 1962, *Mapa rozmieszczenia ośrodków więzi społeczno-gospodarczej sieci osadnictwa w Polsce*. Seria prac własnych Instytutu Urbanistyki i Architektury, Warszawa.
- Copus A., Dax T., 2010, *Conceptual Background and Priorities of European Rural Development Policy*. EU project: Assessing the Impact of Rural Development Policies, incl. LEADER (RuDI), 7th framework Programme. Deliverable 1.2. Stockholm.
- Copus A., Courtney P., Dax T., Meredith D., Noguera J., Talbot H., Shucksmith M., 2010, *European Development Opportunities for Rural Areas (EDORA)*. Final Report, Applied Research 2013/1/2, ESPON & UHI Millenium Institute, Luxembourg 94ss. http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Draft_Final_Report_Version_2.4_April_2010.pdf (dostęp 1/10/2013).
- Czarnecki A., 2008, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Czernik L., *Wieś w procesie suburbanizacji na przykładzie wybranych wsi Południowej Anglii*. Politechnika Szczecińska, współpraca w zakresie projektu badawczego *Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej na przykładzie oddziaływania funkcjonalnego miasta Szczecina*, http://www.led.ps.pl/publikacje/LC_PF_0407_S.pdf (dostęp 10.02.2011).

- Developing Europe's Rural Regions in the Era of Globalization*, Summary Report from the DERREG Project, October 2011, <http://www.derreg.eu/system/files/DERREG%20Summary%20Report.pdf>.
- Drobek W., Heffner K., 1992, *Propozycja wykorzystania koncepcji wsi kluczowych do przekształceń wiejskiej sieci osadniczej na Opolszczyźnie*. Materiały na seminarium: *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa województwa opolskiego. Wybrane problemy regionalne rozwoju i sposoby ich rozwiązywania w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej*, Opole 9-10 grudnia, 1992.
- Drobek W., Heffner K., 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*. *Przegląd Geograficzny*, t. 66, z. 12, Warszawa, s. 19-31.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*. *Prace Geograficzne*, nr 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- EU-LUPA, *European Land Use Pattern*, Applied Research 2013/1/8, Draft Final Report (Part B)|Version 06/June/2012, ESPON.
- Findlay A., Stockdale A., Findlay A., Short D., 2001, *Mobility as a Driver of Change in Rural Britain: An Analysis of the Links between Migration*. *Commuting and Travel to Shop Patterns*, *International Journal of Population Geography*, t. 7, s. 1-15.
- Frys W., Nienaber B., 2011, *Die Situation der Wohnmigranten im ländlichen Saarland*, [w:] *Schneller, öfter, weiter? Perspektiven der Raumentwicklung in der Mobilitätsgesellschaft*, H.-P. Hege, Y. Knapstein, R. Meng, K. Ruppenthal, A. Schmitz-Veltin, Ph. Zakrzewski (red.). 13. Junges Forum der ARL. 13. bis 15. Oktober 2010 in Mannheim, *Arbeitsberichte der ARL 1*, Hannover s. 94-104.
- Gonda-Soroczyńska E., 2009, *Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu*. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, nr 4, PAN, Oddz. w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, Kraków, s. 149-165.
- Hadjimichalis C., 2003, *Imagining Rurality in the New Europe and Dilemmas for Spatial Policy*. *European Planning Studies*, t. 11, nr 2, s. 103-113.
- Halfacree K., 2008, *To Revitalise Counterurbanisation Research? Recognising an International and Fuller Picture*. *Population, Space and Place*, t. 14, s. 479-495.
- Hałasiewicz, A. 2011, *Rozwój obszarów wiejskich w kontekście zróżnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej Kraju*. MRR, Warszawa, https://www.mrr.gov.pl/rozwoj_regionalny/Ewaluacja_i_analizy/Raporty_o_rozwoju/Raporty_krajowe/Documents/Ekspertyza_Rozwoj_%20obszarow_wiejskich_09082011.pdf.
- Heffner K., 1999, *Problem tworzenia miejsc pracy na terenach wiejskich*. *Czynnik przestrzeni*. Instytut na rzecz Ekorozwoju, Biuletyn nr 9, *Zielone" miejsca pracy na wsi*, Warszawa, s. 54-58.
- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*. *Wieś i Rolnictwo*, nr 2, Warszawa, s. 27-48.

- Heffner K., 2008, *Problematyka związana z procesami semiurbanizacji w woj. opolskim*, [w:] *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*, T. Markowski, Z. Strzelecki (red.). Studia KPZK PAN, t. CIXX, Warszawa, s. 57-71.
- Heffner K., 2011, *Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej*, [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, I. Nurzyńska, M. Drygas (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 175-194.
- Heffner K., 2011a, *Semiurbanizacja a suburbanizacja. Ewolucja procesów w aglomeracji opolskiej*, [w:] *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski*, J. Słodczyk (red.). Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole „Studia miejskie” 3, s. 17-34.
- Heffner K., Rosner A., 2005, *Spatial Variations in Economic Development of Rural Areas in Poland*, [w:] *Rural Development in the Enlarged European Union*, K. Zawalińska (red.). Institute of Rural and Agricultural Development Polish Academy of Sciences, Warszawa, s. 187-200.
- Heřman S., Eberhardt P., 1973, *Prognozy przemian osadnictwa miejskiego Polski*. Biuletyn KPZK PAN, z. 78, Warszawa.
- Jansson K. M., Terluin I. J., 2009, *Alternative Futures of Rural Areas in the EU*. Den Haag LEI Wageningen UR, (*LEI Rapport / Werkveld International Policy 2009-057*).
- Kajdanek K., 2012, *Suburbanizacja po polsku*. Nomos, Kraków.
- Kierunki rozwoju obszarów wiejskich. Założenia do „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa”*, MRiRW, Warszawa, 2010.
- Kłodziński M., 2008, *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, M. Drygas, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do roku 2030*, MRR, Warszawa, 2011.
- Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2010-2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie*, MRR, Warszawa, 2010.
- Kształtowanie przestrzeni wsi podmiejskiej – na przykładzie obszaru oddziaływania funkcjonalnego miasta Szczecina*, <http://www.led.ps.pl/BADANIA/podsumowanie.htm> (dostęp 19.09.2010).
- Lisowski A., 2005, *Janusowe oblicze suburbanizacji*, [w:] *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, I. Jażdżewska (red.). Konwersatorium Wiedzy o Mieście XVIII, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, UŁ, Łódź, s. 91–100.
- Lisowski A., 2005a, *Urban Sprawl Process*, [w:] *Urban Sprawl - Warsaw Agglomeration Case Study*, M. Gutry-Korycka (red.). Wyd. UW, Warszawa, s. 83-99.
- Mai R., Schlomer C., 2007, *Erneute Landflucht?: Wanderungen aus dem ländlichen Raum in die Agglomerationen*. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft: Demographie, Jg. 32, z. 3/4, s. 713-742.

- Malisz B., 1971, *Prognoza zmiany sieci osadniczej w Polsce*, [w:] *Polska 2000. Prognozy rozwoju sieci osadniczej*. Ossolineum, Wrocław–Warszawa.
- Malisz B., 1984, *Trzy wizje polskiej przestrzeni*, [w:] *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza – rekonstrukcja – prognoza*, A. Kukliński (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 125, Warszawa, s. 6–45.
- Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2013*, MRR, Warszawa.
- Płatkowska-Prokopczyk L., 2012, „Zielone miejsca pracy” jako element wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich – próba rozpoznania zjawiska. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, www.jard.edu.pl 3(25), s. 195-206.
- Prognozy rozwoju sieci osadniczej. Polska 2000*, Komitet Badań i Prognoz „Polska 2000” PAN, Ossolineum, Warszawa, 1971.
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A., 2010, *Zróźnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce – stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych*. Ekspertyza MRR, Warszawa. .
- Rosner A., Stanny M., 2007, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce a dynamika przemian*, [w:] *Programowanie rozwoju regionu. Ład ekonomiczny i środowiskowo-przestrzenny*, K. Heffner (red.). Wydz. Zarządzania i Inżynierii Produkcji Politechniki Opolskiej, Samorząd Województwa Opolskiego, Komitet Nauk Demograficznych PAN, KPZK PAN, Opole, s. 327-338.
- Słodowa-Hełpa M., 2009, *Zrównoważony rozwój terenów otwartych – punkt widzenia ekonomisty*, [w:] *Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych?* Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa, s. 22-28.
- Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa*, dokument przyjęty przez RM 13 lipca 1999 r., Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa, 1999.
- Stasiak A., 1992, *Przewidywane zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce do roku 2010*. Biuletyn KPZK PAN, z. 158, Warszawa, s. 7–22.
- Strategia Rozwoju Kraju 2007–2015*, MRR, Warszawa.
- Strzelecki Z., 2011, *Ludność Polski w 2050 roku*, [w:] *Wizja przyszłości Polski. Studia i analizy*, J. Kleer, A. P. Wierzbicki, Z. Strzelecki, L. Kuźnicki (red.). Komitet Prognoz – „Polska 2000 Plus” PAN, t. I, *Spółczesność i państwo*, Warszawa, s. 45-56.
- Sytuacja demograficzna Polski*, Rządowa Rada Ludnościowa, Raport 2010-2011, Warszawa, 2011.
- Taylor J. E., 2001, *Migration: New Dimensions and Characteristics, Causes, Consequences and Implications for Rural Poverty. Food, Agriculture and Rural Development*. K. G. Stamoulis. Food and Agricultural Organisation, Rome.
- Weiß W., 2002, *Der Ländlichste Raum – regional-demografische Perspektiven. Probleme von Abwanderungsgebieten mit geringer Bevölkerungsdichte*. *Der Landkreis*, 72. Jg., Heft 1, s. 15-19.

- Wilkin J. (red.), 2005, *Polska wieś 2025, Wizja rozwoju*. Fundusz Współpracy, Warszawa.
- Wilkin J., 2005a, *O potrzebie i zasadach tworzenia wizji rozwoju polskiej wsi*, [w:] *Polska wieś 2025... op. cit.*, s. 9-14..
- Wilkin J., 2007, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych. Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, t. 1, MRR, Warszawa.
- Williams A. M., Shaw G., 2009, *Future Play: Tourism, Recreation and Land Use*. Land Use Policy, t. 26, s. 326-335.